

2023

INFORMES EN CONTRAST

29 TURISME RESPONSABLE

GUIA PER LA GESTIÓ TURÍSTICA DE LA XARXA D'ESPAIS DE MEMÒRIA

RAÜL VALLS I GEMA MARTÍNEZ-GAYO

INFORMES EN CONTRAST
29

Guia per la gestió turística de la xarxa d'espais de memòria.

Raül Valls i Gema Martínez-Gayo

Alba Sud Editorial,
Sèrie Informes en Contrast, núm. 29, 2023

Aquesta guia didàctica es publica en el marc del projecte «Turisme i memòria democràtica: propostes i límits en la gestió dels llocs de memòria», executat per Alba Sud amb el suport del Memorial Democràtic (convocatòria de subvencions 2023).

Del text:
Raül Valls i Gema Martínez-Gayo

D'aquesta edició:
Alba Sud Editorial
info@albasud.org
www.albasud.org

Diseny gràfic: [Sauló, Vinyes i Pins SCCL](#)
Imatge de portada: Fossar de la Pedrera (Cementiri de Montjuïc, Barcelona). Foto de Daniel Garcia Peris.
Barcelona, 2023
ISBN: 978-84-09-57515-2

Raül Valls

Llicenciat en Filosofia i Lletres per la Universitat Autònoma de Barcelona. És activista de la memòria històrica a Catalunya i tècnic en investigació a Alba Sud. Entre les seves publicacions més recents destaquen [Turismes de proximitat: demanda d'una política pública](#) (en coautoria amb Ernest Cañada i Carla Izcara, Alba Sud Editorial, Informes en contrast núm. 24) i els articles vinculats a turisme i memòria democràtica: [“Turisme i memòria: una estranya parella?”](#) (en coautoria amb Gema Martínez-Gayo) i [“Turisme i memòria: idees i reflexions per avançar cap a un horitzó postcapitalista”](#) (en coautoria amb Gema Martínez-Gayo)..

Gema Martínez-Gayo

Doctora en Anàlisi de Problemes Socials per la Universidad Nacional de Educación a Distancia (UNED), investigadora col·laboradora a Alba Sud i professora col·laboradora a la Universitat Oberta de Catalunya (UOC). Les seves principals línies de recerca són l'anàlisi de la precarietat laboral, el mercat de treball i les qüestions gènere en l'àmbit turístic. Entre les seves publicacions més recents a Alba Sud destaquen els següents articles relacionats amb el turisme i la pedagogia de la memòria: [“Turisme i memòria: una estranya parella?”](#) (en coautoria amb Raül Valls) i [“Turisme i memòria: idees i reflexions per avançar cap a un horitzó postcapitalista”](#) (en coautoria amb Raül Valls). Per altra banda, ha realitzat una sèrie de publicacions centrades en l'anàlisi crítica del treball turístic: Comporta la COVID-19 una major desigualtat de gènere? Passat, present i futur de les treballadores turístiques a Espanya (capítol del llibre [#TourismPostCOVID19. Turistificación confinada](#), editat per Ernest Cañada i Ivan Murray, Alba Sud Editorial, 2021) i “Claus de la precarietat laboral turística des de l'òptica feminista de Nancy Fraser” (capítol del llibre *El malestar en la turistificación. Pensamiento crítico para una transformación del turismo*, editat per Ernest Cañada, Clément Marie dit Chirot i Ivan Murray, Icaria Editorial, 2023).

RESUM

El turisme i la memòria formen una parella complexa de la qual cal abordar tant les seves potencialitats com els seus riscos i contradiccions. Per una banda, els llocs memorials esdevenen indrets que multipliquen les possibilitats de difondre i de fer pedagogia de la memòria quan l'apropen a un públic més ampli. Per altra banda, això mateix implica el perill de caure dins lògiques que, dominades per la mercantilització o el partidisme, banalitzin i perverteixin el sentit d'aquests espais com els fets dels passats que es volen recordar. Aquesta guia vol ser un suport per a les institucions, associacions memorials, entitats culturals i empreses turístiques de caràcter local per orientar-se i dotar-se d'uns criteris ètics i de bones pràctiques per a la gestió turística dels espais de memòria.

Ruta pedagògica i recreació dels Fets del Mas Puigvert" de desembre de 1944.
Imatge d'Eugènia Pascual, Amical Antics Guerrillers de Catalunya.

ÍNDEX

- pàg. 6   **1.** Presentació
- pàg. 7   **2.** Destinataris i metodologia emprada
- pàg. 8   **3.** El turisme i la memòria: potencialitats i riscos
- pàg. 11   **4.** Una mica d'història dels espais de memòria a Catalunya
- pàg. 14   **5.** Exemples d'espai de la memòria recent a Catalunya
- pàg. 15   5.1. Batalla de l'Ebre (1938)
- pàg. 16   5.2. Retirada republicana (1939)
- pàg. 17   5.3. Rutes dels maquis (1940-1953)
- pàg. 18   5.4. Via Laietana - Presó La Model (1904-actualitat)
- pàg. 25   **6.** Proposta de decàleg i de bones pràctiques per la creació i gestió de llocs de memòria
- pàg. 24   **7.** Converses amb agents claus del turisme memorial
- pàg. 28   **8.** Conclusions
- pàg. 30   Referències

1. PRESENTACIÓ

Amb la constitució el 2007 del **Memorial Democràtic** de Catalunya (MD) s'ha anat consolidant una xarxa d'espais de memòria democràtica que volen donar resposta als objectius plantejats en la seva constitució: [la creació d'un centre estable per activitats de difusió, commemoració, estudi, formació, assessorament i participació social pel coneixement del període comprès entre 1931 i 1980](#). Per tot plegat, però sobretot per donar acompliment a aquesta voluntat de difusió i participació social, el Memorial Democràtic es va dotar d'una **xarxa d'espais de memòria**. Aquesta ha anat configurant uns indrets visitables tant per la població local com per un turisme, generalment de proximitat, i interessat pel seu passat recent. Per tant, s'obre el repte d'aconseguir una gestió adequada d'aquests espais, tant des de la mateixa Generalitat de Catalunya, com des dels municipis i consells comarcals, que són les administracions properes i que han de vetllar, juntament amb el MD, pel seu bon ús, manteniment i l'acompliment dels objectius memorials pels quals van ser creats.

Partim de la premissa que un espai de memòria pot ser també un espai de conflicte, més enllà dels objectius que les polítiques públiques haguessin previst inicialment per a ells. Volem fer patents que aquestes contradiccions, de vegades latents, poden convertir-se en potencials riscos pel funcionament de l'espai que cal preveure per saber-los gestionar de forma adequada. Cal assumir també que aquesta gestió, per bona i acurada que sigui, no sempre podrà resoldre i pacificar els potencials conflictes sorgits de la creació d'un espai de memòria. Quan parlem de conflictes no resolts, com són els derivats del període de la II República, la guerra i la dictadura, no està en l'ànim d'aquesta publicació resoldre'ls, però si apropar-nos a allò que Paloma Aguilar i Leight A. Payne, denominen una "coexistència contenciosa" (Aguilar i Payne, 2018) o, el que és el mateix, la possibilitat que convisquin relats diferents i/o contradictoris sobre el passat, però sempre dins del marc d'una deliberació democràtica i respectuosa.

Els espais de memòria no tenen, per tant, l'objectiu de pacificar i resoldre vells conflictes del passat, sinó que es basen en un concepte de "justícia restaurativa" (Aguilar i Payne, 2018), on aquelles històries silenciades dels homes i dones que van lluitar per una societat lliure i democràtica vegin a la fi la llum, recuperat el seu record i el seu lloc en la memòria col·lectiva de la nostra societat. Veritat, justícia i reparació.

2.

DESTINATARIS I METODOLOGIA DE TREBALL

Aquesta guia, elaborada amb una voluntat pedagògica, vol ser un instrument útil per a ajuntaments, consells comarcals, entitats de memòria, empreses turístiques, centres d'estudis comarcals, associacions culturals, veïnals i esportives, guies de turisme, equips tècnics municipals, professorat d'instituts i tots els agents implicats en la gestió i difusió dels béns culturals i patrimonials del territori.

És fruit del treball dut a terme pel grup d'investigació d'Alba Sud quan a partir de l'any 2020 vàrem començar a reflexionar i escriure sobre la difusió de la memòria en el marc de la proposta dels turismes de proximitat. Des d'aleshores hem publicat a la nostra web una gran quantitat d'articles on hem documentat i analitzat experiències vinculades a llocs de memòria sobretot d'Espanya i d'Amèrica Llatina. També hem aprofundit en els riscos, conflictes i potencialitats en diversos articles de caire més teòric (Valls i Martínez-Gayo, 2022) i en unes jornades de reflexió amb participació internacional el 2022. Aquest mateix 2023 hem publicat un extens informe titulat [Turisme i memòries de la Guerra d'Espanya](#) (Cañada, Izcarra i Valls, 2023).

Per altra banda, per elaborar aquesta guia, hem conversat i entrevistat a diverses persones vinculades, des de diferents vessants, a la memòria i a la seva difusió: **Mar Trallero** (doctora en filologia hispànica i especialista en l'exili i la deportació); **Isabel Alonso** (responsable de la Comissió Pedagògica de l'Associació Catalana de Persones Expresses Polítiques del Franquisme); **Carles Vallejo** (president de l'Associació Catalana de Persones Expresses Polítiques del Franquisme); **Domènec Martínez** (membre de l'Associació Catalana de Persones Expresses Polítiques del Franquisme); **Joan Coll** (guia turístic a Barcelona i fundador de Cultruta); **Raül González Devis** (professor d'institut, doctor en història i especialista en el maquis antifranquista); **Rosa Lluch** (historiadora i professora a la UB); **Anna Pastor** (coordinadora pedagògica del projecte "Ruta al exilio").

3.

MEMÒRIA I TURISME: UNA PARELLA AMB POTENCIALITATS I RISCOS

El turisme de memòria té a Europa força anys de recorregut. França ha estat el país pioner, tant en la reflexió intel·lectual sobre la memòria que va iniciar Maurice Halbwachs el 1925 amb el seu llibre pioner, *La memòria col·lectiva* (Halbwachs, 2004), com en l'extensió d'una xarxa de llocs de memòria i va ser el país que van encunyar el concepte dels "llocs de memòria" (*lieux de memoire*) (Nora, 1984). El turisme memorial a França es remunta als anys posteriors a la I Guerra Mundial, amb visites organitzades als indrets de les principals batalles, i ha anat paral·lela a una forta tradició d'actes d'homenatge i commemoracions institucionals del passat.

A Catalunya el turisme de memòria és quelcom força més nou i ha anat desenvolupant-se lentament a mesura que s'anaven estenent i consolidant els indrets memorials. Una xarxa que ha anat creixent i densificant-se fins a abastar gairebé tot el territori amb una infraestructura de museus, centres d'interpretació, faristols i plafons explicatius, de record i homenatge, rutes memorials i tot un seguit d'actes, xerrades i trobades,

Cada cop més pobles i ciutats de país inclouen a les seves agendes culturals activitats directament relacionades amb el passat recent del seu municipi.

tant populars com acadèmiques, dedicades a diferents aspectes del nostre passat recent. Per altra banda, cada cop més pobles i ciutats de país inclouen a les seves agendes culturals activitats directament relacionades amb el passat recent del seu municipi. Això està configurant un ric ecosistema que amplia la proposta recreativa i cultural en la proximitat. Aquest esdevé no només d'interès per a la població local sinó també per aquelles persones visitants que busquen aprofundir en el seu coneixement sobre el passat. És a

partir d'aquesta realitat que comencem a parlar d'activitats recreatives al voltant de la memòria o directament de turisme memorial.

En aquest sentit i des de la nostra òptica, els **aspectes positius** que volem destacar del binomi turisme i memòria són:

- Una diversificació i enriquiment cultural de l'oferta turística dels indrets en qüestió.
- L'atracció d'un visitant intergeneracional, de proximitat i interessat en la història i la cultura.
- Una proposta turística no lligada a l'estacionalitat ni a l'organització de grans esdeveniments de caire puntual pensats generalment per a grans multituds

3.
MEMÒRIA
I TURISME:
UNA PARELLA AMB
POTENCIALITATS
I RISCOS

(festivals musicals i culturals, fires temàtiques, etc.) i que els darrers anys han proliferat fins al paroxisme.

- L'oportunitat pel moviment memorial de comptar amb uns àmbits inèdits per la difusió de la memòria democràtica i, per tant, un públic més ampli, no lligat necessàriament a les típiques conferències, presentacions de llibres o exposicions.
- La possibilitat d'arribar a un públic més jove amb activitats a l'aire lliure (excursions i rutes, campaments d'estiu, activitats lúdiques i esportives, etc.).
- Una proposta on la centralitat és la vocació pedagògica i amb voluntat de ser útil als projectes educatius de les escoles i instituts, a les activitats de grups excursionistes, culturals o veïnals.
- La capacitat d'acompanyar i enfortir els projectes de desenvolupament econòmic en zones rurals amb propostes d'un turisme de proximitat èticament compromès amb la difusió del passat recent.

Bateria de Longues. Imatge d'Herb1979 a Pixabay.

3.
MEMÒRIA
I TURISME:
UNA PARELLA AMB
POTENCIALITATS
I RISCOS

Per altra banda i sota el nostre criteri, els **riscos** a tenir en compte serien:

- Banalització dels indrets quan hi ha manca d'un bon projecte pedagògic i comunicatiu.
- Falta de manteniment i poc interès local per a integrar la proposta memorial a les agendes culturals de la localitat o el territori.
- Vulgarització de la memòria i dels seus espais a través de propostes amb un fort reclam mediàtic basat preferentment en l'espectacle i no en la transmissió del coneixement sobre el passat.
- Possibilitat que sorgeixin dinàmiques exclusivament centrades en els aspectes mercantils i que prioritzin la quantitat sobre la qualitat.
- Manipulació o biaix de la veritat històrica per afavorir de forma partidista a un actor polític o social.
- Deriva dels espais de memòria en indrets dedicats no a un record rigorós i col·lectiu del passat sinó a la simple mitificació de fets i/o personatges cèlebres (cases museu, monuments, mausoleus, jornades i exposicions mitòmanes, etc.)

Per tant, quan es proposen activitats turístiques al voltant de la memòria del passat recent entrem en un terreny contradictori i relliscós on cal molta cura i reflexió prèvia. Demanar-nos què volem i quins objectius tenim i atènyer-nos al principi de precaució. És important considerar els consensos socials previs dels que partim i quins són els límits ètics que no volem ultrapassar.

4.

UNA MICA D'HISTÒRIA DELS ESPAIS DE MEMÒRIA DE CATALUNYA

Els espais de memòria a Catalunya apareixen després de dècades de silenci i oblit, promoguts des de les mateixes institucions governants i els partits que les sustentaven entre 1977 i 2004. Aquest oblit va comptar també amb un ample consens social. No podem obviar que la transició de la dictadura a la democràcia (1976-1982) va estar marcada per la por a una nova guerra i a una involució cap a un règim autoritari. El febrer de 1981 aquests temors es van materialitzar amb un intent de cop d'estat fallit. No parlar del passat va esdevenir el mantra d'aquells anys, assumit també per les mateixes organitzacions polítiques perdedores de la guerra i que durant anys havien lluitat contra la dictadura i per la recuperació de la democràcia. En una sort de “correlació de debilitats” entre l'oposició antifranquista i les forces que volien prolongar la dictadura més enllà del dictador (Vázquez Montalban, 2019) es va imposar una posició equidistant que convidava a “passar pàgina” oblidant tot el que havia succeït durant l'anterior mig segle. Però alhora que es volia superar el passat violent també es silenciava l'experiència democràtica i progressista que va suposar la II República. Durant els anys 80 i 90 es va prioritzar el “consens”, “la concòrdia” i una “normalització” democràtica que “modernitzés” el país i el situés com un soci fiable dins del club de l'Europa unida (Aguilar i Payne, 2018).

No va ser fins a finals dels anys noranta i sobretot a principis del nou segle que aquest consens es va anar escardant social i políticament. [El 2002 al Liceu de Barcelona](#) un moviment memorial en auge va organitzar un acte multitudinari on es feia homenatge

L'any 2007 van néixer el Memorial Democràtic i la Direcció General de Memòria Democràtica culminant un llarg procés de reivindicació de les entitats de memòria.

a la resistència dels i les antifranquistes i per demandar la creació a Catalunya d'un Memorial Democràtic. A partir d'aquest moment, lenta, però inexorablement, les coses van començar a canviar. El novembre de 2003 Catalunya va tancar vint-i-tres anys de governs del centredreta de Convergència i Unió (CiU) i el nou govern d'esquerres i progressista va donar acompliment a les demandes del moviment memorial. La [Llei del Memorial Democràtic](#) va veure la llum l'octubre de 2007 amb els vots favorables dels partits del govern (PSC-ERC-ICV-EUiA), l'abstenció de CiU i el vot contrari del Partit Popular (PP)

i Ciutadans. Aquell any van néixer el Memorial Democràtic i la Direcció General de Memòria Democràtica culminant un llarg procés de reivindicació de les entitats de memòria (Lorenzo, 2019).

4. UNA MICA D'HISTÒRIA DELS ESPAIS DE MEMÒRIA A CATALUNYA

A Espanya el desembre d'aquell mateix any el govern del Partit Socialista Obrer Espanyol (PSOE) presidit per José Luís Rodríguez Zapatero va aprovar la que va esdevenir la primera [Ley de Memoria Histórica](#) després del retorn de les llibertats democràtiques. Havien hagut de passar trenta anys per començar a esmenar aquell injust oblit que va obligar i condemnar als perdedors de la guerra i a les víctimes i resistents de la dictadura al silenci i la invisibilitat. A partir d'aquell moment i malgrat els girs polítics a dreta i a esquerra, la força i perseverança del moviment memorial s'ha anat imposant i el Memorial Democràtic ha estès a Catalunya una xarxa d'espais que estructurin materialment sobre el territori aquesta recuperació i difusió del coneixement del nostre passat més recent i traumàtic

Així doncs, amb la constitució del Memorial Democràtic de la Generalitat de Catalunya, el 2007 es va impulsar la “xarxa d'espais de memòria democràtica de Catalunya”, una estructura que, “agrupa un conjunt d'indrets que constitueixen el patrimoni memorial, tangible i intangible, representatiu de la lluita i els conflictes per aconseguir els drets i les llibertats democràtiques, des de la proclamació de la Segona República fins a la transició democràtica (1931-1980), i que articulen una voluntat comuna perquè es recuperin, es conservin i difonguin” (Memorial Democràtic, 2017). Aquests espais inclouen: “centres expositius de referència, patrimoni recuperat in situ (trinxeres, búnquers, espais de dol, fosses comunes, etc.), camins de memòria (rutes de l'exili, camí de la llibertat, etc.), llocs i espais de resistència, arxius i centres de documentació i monuments memorials” (Memorial Democràtic, 2017).

Museu Memorial de l'Exili de La Jonquera.

4. UNA MICA D'HISTÒRIA DELS ESPAIS DE MEMÒRIA A CATALUNYA

Tot i així, cal esmentar que els primers espais de memòria de Catalunya són anteriors a la creació del Memorial Democràtic i estan vinculats a dos dels fets històrics més importants de la guerra a Catalunya i que van quedar gravats en la seva memòria col·lectiva ja que gran part de la població catalana si va veure involucrada: la **Batalla de l'Ebre** (juliol-novembre de 1938) i la **Retirada Republicana** (febrer 1939). El Consorci Memorial dels Espais de la Batalla de l'Ebre ([COMEBE](#)), va néixer de forma radicalment pionera l'abril de 2001 com un seguit de centres d'interpretació i espais amb l'objectiu de recuperar i realçar el patrimoni relacionat amb la llarga i sagnant confrontació que va decidir finalment la guerra. També ho ha estat el Museu Memorial de l'Exili de La Jonquera ([MUME](#)), que es va començar a dissenyar el 2001 i va ser inaugurat en forma de consorci el 2007. El museu està dedicat a l'exili republicà de febrer de 1939 just per la localitat per on van passar una part molt important del mig milió de refugiats que van marxar amb la caiguda i ocupació franquista de Catalunya entre el desembre de 1938 i el febrer de 1939.

Els primers espais de memòria de Catalunya són anteriors a la creació del Memorial Democràtic i estan vinculats a dos dels fets històrics més importants de la guerra a Catalunya.

5.

ESPais DE MEMÒRIA AMB PROJECCIÓ TURÍSTICA A CATALUNYA

Proposem com a exemples quatre espais de memòria, dos de molt assentats i organitzats i als que ja ens hem referit, els espais de la Batalla de l'Ebre i les rutes de la Retirada republicana, directament relacionats amb la Guerra d'Espanya i dos més recents, les rutes dels maquis, vinculat a la resistència armada antifranquista i a la lluita per les llibertats i la recuperació de la República durant la immediata postguerra i el conjunt memorial que formarien Comissaria Via Laietana- presó La Model de Barcelona, com dos dels epicentres de la repressió franquista a Catalunya durant tota la dictadura.

També cal destacar que aquests espais de memòria no estan absents de polèmiques i conflictes oberts. Per exemple, [la Comissaria de la Via Laietana](#) el té amb l'Estat per la demanda cívica i institucional sobre la seva cessió i museïtzació per que esdevingui

Pas dels refugiats per la frontera del Pertús, febrer de 1939.

5. ESPAIS DE MEMÒRIA AMB PROJECCIÓ TURÍSTICA A CATALUNYA

centre d'interpretació de la repressió i tortura de la dissidència política. També s'ha produït una forta [polèmica al voltant del monument que el règim de Franco va erigir a la batalla de l'Ebre a Tortosa](#), on una part important de la població s'ha oposat al seu desmantellament i en defensa una resignificació que el deslliuri de les connotacions franquistes.

5.1. ESPAIS DE LA BATALLA DE L'EBRE

La Batalla de l'Ebre (de 25 de juliol a 16 de novembre de 1938) va ser la batalla més llarga de la guerra, on van participar més combatents i de les més sagnants (les dades són disperses, però diferents autors donen una xifra entre els 20 i 40 mil morts). Es va iniciar amb una ràpida i exitosa ofensiva republicana travessant el riu Ebre que es va convertir ràpidament en una cruenta guerra de posicions i desgast on l'Exèrcit de la República es va endur la pitjor part. La batalla va decidir el desenllaç de la guerra i segella el destí final de la República amb la caiguda de Catalunya (desembre 1938-febrer 1939) i l'ocupació de la zona que restava sota govern republicà el març de 1939 i finalment l'entrada a Madrid. La Batalla de l'Ebre ha estat un dels esdeveniments de la guerra que van marcar més a Catalunya. Es va lliurar en gran part a terres catalanes i va suposar la mobilització de milers de combatents, molts d'ells joves de 17 i 18 anys (l'anomenada [lleua del biberó](#), uns 30 mil nascuts el 1920) i en destruccions materials provocades pels combats i els bombardejos constants de l'aviació franquista. Pobles sencers van quedar devastats, com el de [Corbera d'Ebre](#), avui esdevingut emblemàtic espai de memòria.

L'empremta en la memòria i imaginari popular ha anat fins i tot més enllà de l'esdeveniment històric i arriba a l'àmbit personal, perquè milers de famílies catalanes

Ofensiva republicana durant la Batalla de l'Ebre.

5. ESPAIS DE MEMÒRIA AMB PROJECCIÓ TURÍSTICA A CATALUNYA

van perdre algun membre en aquesta terrible batalla. Aquest fet ha esdevingut un trauma col·lectiu, que encara avui s'arrossega, ja milers de morts van quedar abandonats sense sepultura en el camp de batalla i encara consten com a desapareguts.

En aquest procés, el 2001, neix el Consorci Memorial d'Espais de la Batalla de l'Ebre (COMEBE), integrat per la Generalitat de Catalunya, el Consell Comarcal de la Terra Alta i gran part dels ajuntaments de la comarca. El COMEBE gestiona una important i extensa xarxa d'espais històrics de la batalla, centres d'interpretació i memorials de record i homenatge. També ofereix serveis educatius adreçats a escoles, visites guiades per visitants i tot seguit d'activitats dedicades al coneixement i la preservació de la memòria històrica dels seus 115 dies de mort i destrucció. I també son destacables activitats de caire privat però amb vocació de divulgació pedagògica com és el cas de [Terra Enllà o El Celler Frisach](#).

5.2. ESPAIS I RUTES DE LA RETIRADA REPUBLICANA DE 1939

Amb el final de la Batalla de l'Ebre comença l'ofensiva franquista sobre Catalunya el desembre de 1938, l'Exèrcit de la República es retira i entre finals de gener i el 13 de febrer de 1939 prop de mig milió de persones, militars i civils, van travessar a França per diversos punts fronterers, on van ser reclosos en improvisats camps de concentració (Argelers, Sant Ciprien, Barcares,..) majoritàriament en platges. Un drama humà de proporcions gegantines que ha quedat imprès en la memòria col·lectiva de Catalunya.

Des del 2001 s'han anat desenvolupant senyalitzacions de llocs significatius, rutes i diversos espais museístics que configuren una veritable regió d'interpretació memorial.

Soldats republicans a la platja d'Argelers.

**5.
ESPAIS DE
MEMÒRIA AMB
PROJECCIÓ
TURÍSTICA A
CATALUNYA**

Abasta un extens territori transfronterer entre el Coll d'Ares (Ripollès) i Portbou (Alt Empordà). A la Jonquera es troba la seva instal·lació més emblemàtica, el [Museu Memorial de l'Exili \(MUME\)](#), tot i que també trobarem d'altres espais museístics com el [Museu de la Retirada de Camprodon](#) (Ripollès), [la Casa del Patrimoni i la memòria André-Abet a Sant Llorenç de Cerdans](#) (Vallespir) o [el Memorial del camp d'Argelers](#) (Rosselló).

Per altra banda, hi ha senyalitzades diverses rutes per on van travessar els i les refugiades com a Camprodon, Prats de Molló per Coll d'Ares o pel Coll Pregon (Ripollès), el camí de Sadernes (Garrotxa) a Sant Llorenç de Cerdans (Vallespir) per l'Hostal de la Muga, i les diverses rutes que surten de l'Alt Empordà, com a Maçanet de Cabrenys, La Jonquera-El Pertús, Agullana (Coll de la Manrella, per on van creuar les principals autoritats dels governs de la República, de la Generalitat i del País Basc) i Portbou. A Cotlliure (Rosselló) es pot visitar [la tomba d'Antonio Machado](#), mort el febrer del 1939, pocs dies després d'exiliar-se, i a Portbou es troba [l'Espai Memorial Walter Benjamin](#), dedicat a aquest pensador alemany, mort a aquesta localitat quan fugia del nazisme a l'octubre de 1940. Tot un conjunt memorial, que més enllà de la centralitat de la Retirada, vol abastar els diversos exilis que aquella frontera va patir, sobretot, entre 1936 i 1945.

5.3. RUTES I PASSOS DELS MAQUIS (1940-1953)

Arran de la invasió alemanya de França el juny de 1940, milers de persones del bàndol republicà refugiades es van unir a la resistència francesa organitzant grups de maquis (guerrillers) per combatre als nazis i al govern col·laboracionista de Vichy, sobretot als departaments fronterers i especialment als Pirineus. Per altra banda, una gran quantitat

Ruta dels maquis a la Garrotxa. Imatge d'Ernest Cañada.

5.
ESPAIS DE
MEMÒRIA AMB
PROJECCIÓ
TURÍSTICA A
CATALUNYA

de dones exiliades van compondre les xarxes de suport i informació que sostenien als guerrillers i guerrilleres que estaven a la muntanyes franceses. A la frontera es van obrir les primeres rutes d'entrada i evasió per ajudar a fugir a les persones refugiades, sobretot polítiques i jueves, i també aviadors aliats abatuts sobre França. A partir d'agost de 1944, alliberada França, els passos i rutes comencen a ser utilitzats per enfortir la resistència guerrillera contra Franco dins d'Espanya i comunicar els grups clandestins de l'interior amb els exiliats a França.

Des del 2020 [l'Amical Antics Guerrillers de Catalunya](#) ha recuperat aquests passos i camins i, amb el suport del MUME, la Diputació de Girona i el Memorial Democràtic, ha instal·lat diversos plafons informatius a dues de les principals rutes organitzades pel PCE-PSUC: de Prats de Molló al Vallespir a Manlleu a Osona (Ruta Jové-Gros) i una segona entre Cantonigròs, a Osona i La Menera al Vallespir (Ruta Boada). Es treballa per estendre aquests camins cap al Bages, on hi ha rutes vinculades a la guerrilla llibertària ([GR 179](#)) i on es troben dos espais emblemàtics de la història del maquis: un fossa amb deu guerrillers assassinats el desembre de 1944 a Sant Mateu del Bages i la tomba del guerriller anarquista Ramon Vila "Caracremada" a Castellnou del Bages on també trobarem l'únic [museu dedicat al maquis de Catalunya](#). Així mateix, s'està revitalitzant a la Vall d'Aran les rutes i llocs on es van produir combats arran de la "[Operació Reconquesta de Espanya](#)" d'octubre de 1944, dirigida pels comunistes, on entre quatre i cinc mil guerrillers van ocupar durant 10 dies tot el Baix Aran, arribant fins a les portes de Vielha.

5.4. COMISSARIA VIA LAIETANA – PRESÓ DE LA MODEL (BARCELONA)

Entre 1936 i 1977 [la Comissaria de la Via Laietana i La presó de La Model a Barcelona](#) eren dos espais fonamentals de la repressió política i social de la ciutat. La Via Laietana fou un edifici construït el 1928 i adquirit per la Generalitat republicana per albergar la Comissaria General d'Ordre Públic sota la direcció de Frederic Escofet. A partir de 1939 es convertí en seu de la Brigada Político-Social (BPS) i centre neuràlgic de per la repressió política a la ciutat. Durant tota la dictadura funciona com a centre de detenció i tortures i avui continua sent una Comissaria de la Policia Nacional malgrat

Plafó memorial de Via Laietana vandalitzat. Imatge de Carles Vallejo.

5. ESPAIS DE MEMÒRIA AMB PROJECCIÓ TURÍSTICA A CATALUNYA

les reivindicacions dels moviments memorials i de les institucions catalanes perquè es converteixi en un espai de memòria de la repressió franquista. La presó La Model va ser inaugurada el 1904, i precisament se la coneix així pel caràcter modèlic i més humà que volia tenir com a centre penitenciari. Si entre 1904 i 1939 la presó va expressa les contradiccions i convulsions socials de la Barcelona d'aquells anys a partir de 1939 el règim franquista hi va tenir internats tant presos comuns com polítics, aquests preferentment a la famosa 4ª galeria. El 1977 va ser també escenari de les lluites dels presos comuns, organitzats en [la COPEL](#), per dignificar les condicions de vida a les presons.

Els dos indrets memorials expressen les diferents sorts que poden córrer, en funció de com reaccionen els actors, davant les demandes referides al passat. La Model va deixar de ser una presó el 2017 i és escenari de diferents projectes de transformació d'usos, tan veïnals com memorials (la 4ª galeria acollirà activitats i exposicions relacionades amb la memòria de la repressió). En canvi la Comissaria de la Via Laietana continua embolicada en un agre i controvertit debat, on tant la Policia Nacional com el Ministeri de l'Interior de la que depèn, no han volgut cedir a les reivindicacions de les entitats memorials i culturals catalanes, com l'Associació Catalana de Persones Ex-preses Polítiques del Franquisme o Òmnium Cultural. L'Ajuntament de Barcelona i la Generalitat de Catalunya també han apostat fermament per transformar-la en un espai de memòria democràtica. El plafó memorial que explica la història repressiva de l'edifici i promogut per les entitats i instal·lat pel Memorial Democràtic [ha estat cremat i bandalitzat en nombroses ocasions](#).

Nou jardí a La Model. Imatge de Carla Izcarra.

6.

PROPOSTA DE DECÀLEG I DE BONES PRÀCTIQUES TURÍSTIQUES PER A LA CREACIÓ I GESTIÓ DE LLOCS DE MEMÒRIA

1. Els llocs de memòria han de prioritzar els objectius de recuperació i transmissió del passat.

Per tant, han d'anar dirigits primordialment a les poblacions que van viure o són hereves dels fets històrics esdevinguts. Elles en són les principals protagonistes. Aquests han de ser divulgats de la forma més àmplia i rigorosa, però la seva funcionalitat turística no hauria de ser en cap cas una prioritat. El lloc de memòria no ha de renunciar a tenir un ús turístic, però sí a la seva mercantilització. La promoció econòmica del territori ha de ser una conseqüència positiva, però mai la seva raó principal.

2. La funció pedagògica ha de ser central per a tot espai memorial.

Els continguts han de ser didàctics i atractius, però han de fugir de l'espectacularització i de les anècdotes cridaneres. L'objectiu no és l'entreteniment sinó la divulgació històricament fonamentada d'un passat que pot ser conflictiu o no. El coneixement i la reflexió han de caracteritzar l'espai i els usos lúdics i turístics, quan són presents, han d'estar al servei d'aquests i no al revés.

Plafó memorial de la ruta dels maquis a la Vall de Bianya (Garrotxa). Imatge de Raül Valls.

6.
PROPOSTA DE
DECÀLEG I DE
BONES PRÀCTICAS
TURÍSTIQUES PER
A LA CRÉACIÓ I
GESTIÓ DE LLOCS
DE MEMÒRIA

3. **Hem d'acceptar que ens trobem en una “zona de grisos”.** Un lloc de coneixements incerts i inestables, també des del punt de vista ètic. Els llocs de memòria no són recursos màgics, profilàctics i moralment purificadors on se'ns revelarà el passat, sinó espais amb relats, a vegades contradictoris, que ens han de guiar i estimular a pensar críticament i a continuar aprenent sobre aquest passat. Qui fa la visita ja extraurà les seves conclusions a partir dels seus propis principis ètics i polítics i els coneixements previs que tingui sobre els fets històrics relatats a l'indret (Jelin i Vinyes, 2018).
4. **Han de fugir de la mera propaganda** i explicar els fets tal com arriben, a partir d'una recerca històrica seriosa i fonamentada i allunyada de cap intenció merament partidista. El relat ha de distingir entre la recuperació científica i documentada del passat i la seva utilització, legítima o no, per a finalitats polítiques del moment present. Encara que és difícil que un espai memorial no porti afegit algun tipus de càrrega ideològica, aquests aspectes s'han de desenvolupar respectant sempre els fets històrics.
5. **Han de donar veu a qui històricament no l'ha tingut:** les classes subalternes, les dones, les persones del col·lectiu LGBTQI, els grups marginals i minoritaris, etc. I també ser respectuosos amb els sentiments i les preocupacions d'aquelles persones que van viure els fets o que són les seves hereves.
6. **Han de tractar d'explicar fidelment el passat, però sense servir a objectius revengistes** o que instiguin els mateixos odis que van provocar, i van resultar, del conflicte. Però tampoc poden posar-se al servei d'apaivagaments ficticis que no es corresponguin amb el sentir actual de les poblacions que van viure els

Les dones de La Model. Imatge de Carla Izcara.

6.
**PROPOSTA DE
DECÀLEG I DE
BONES PRÀCTICAS
TURÍSTIQUES PER
A LA CREACIÓ I
GESTIÓ DE LLOCS
DE MEMÒRIA**

esdeveniments que es volen relatar. El passat i les seves conseqüències poden no haver estat superats i això no s'ha d'ocultar darrera de relats construïts des d'una suposada superioritat moral que els edulcora i els posa al servei d'un idíl·lic i reconciliat present (Vinyes, 2023).

7. Les emocions no han de prevaler sobre les explicacions racionals dels fets. Un lloc de memòria, sense obviar els factors emotius, no pot convertir-se en lloc per a l'exaltació dels seus protagonistes o únicament de la denúncia apassionada d'una injustícia o un crim. El relat ha de descriure els fets, evitant els elements mistificadors. Ha de donar espai crític perquè el i la visitant, en funció dels seus coneixements i la seva prèvia posició ètica i política, elabori les seves pròpies valoracions i conclusions sobre els fets succeïts. (Jelin i Vinyes, 2021).

8. No han d'amagar-se darrera suposades equidistàncies o neutralitats que equiparin a qui ha defensat els drets humans i les llibertats amb qui els ha vulnerat i destruït. Per tant, han de fomentar el respecte i la difusió dels valors democràtics: la llibertat, la igualtat social, la solidaritat humana i la fraternitat entre els pobles, el feminisme i la defensa dels drets de les nacions oprimides. Aquests no es poden posar a la mateixa alçada d'aquells contravalors que fomentin l'odi entre els pobles, la discriminació social, racial, de gènere o qualsevol idea que impliqui una superioritat de cap mena entre un col·lectiu humà o un altre, ni que suposin una vulneració dels drets humans. No valen els arguments que alimentin relativismes morals del tipus "tothom va ser culpable", sinó que han de prendre partit per aquelles persones que van defensar els valors democràtics i els drets humans per sobre d'altres que les van vulnerar i arrabassar (Jelin i Vinyes, 2021).

Auschwitz. Imatge de Ron Porter a Pixabay.

**6.
PROPOSTA DE
DECÀLEG I DE
BONES PRÀCTICAS
TURÍSTIQUES PER
A LA CREACIÓ I
GESTIÓ DE LLOCS
DE MEMÒRIA**

9. El dolor no pot constituir l'eix sobre el qual es desenvolupen. Les experiències doloroses causades, per exemple, per l'acció violenta dels estats, constitueixen un element de l'experiència històrica que ha de ser coneguda àmpliament, donada la vulneració dels drets humans que ha suposat en molts casos. No obstant això, no ha de convertir-se en l'eix central al voltant del qual giren les polítiques públiques de memòria i per tant dominar exclusivament el relat d'aquests llocs. Aquests espais, sense obviar a les víctimes i els seus sofriments, han de posar en valor i donar agència a les accions socials i polítiques de les quals van ser protagonistes i que en molts casos van ser la causa directa de la seu empresonament o assassinat. Com afirma Ricard Vinyes, "l'exemplar no és el dolor, és l'acció, no parlem de víctimes. Parlem de persones represaliades" (Jelin i Vinyes, 2021: 110). En aquest sentit, és important que en els llocs de memòria s'expliquin les trajectòries socials i polítiques dels protagonistes, contextualitzades en els moments i esdeveniments històrics que van viure, evitant que el moment de la seva victimització aparegui com a l'únic fet rellevant.

10. El sector turístic privat no pot ser qui els defineixi. Han de ser les institucions, impulsant polítiques públiques de memòria, els moviments socials de memòria democràtica, les universitats, els centres locals d'estudi i recerca i la ciutadania organitzada (sindicats, partits, associacions) qui intervingui en la definició de com han de ser els llocs de memòria i en cap cas el sector turístic pel seu compte. Aquest ha de ser el receptor que s'adapta als consensos socials previs sobre com i on s'han de transmetre els relats sobre el passat. Així com també els límits ètics que les institucions, científics i entitats memorials estableixin. Cal per tant, una constant i fluida comunicació per evitar usos que perverteixin

l'objectiu del lloc de memòria.

Imatge de Greg Montani a Pixabay.

7.

CONVERSES AMB AGENTS CLAU DEL TURISME MEMORIAL

Com s'ha exposat en els exemples anteriors, els espais de memòria a Catalunya han avançat des de l'inici de segle de manera lenta però imparable. La seva materialització té, com podem copsar, molt a veure amb el nivell de consens i legitimitat social amb el qual han comptat. Certament, alguns dels espais que hem il·lustrat, connecten amb d'altres tragèdies universals: grans batalles bèl·liques, poblacions desplaçades i presons on és indubtable el protagonisme de la víctima, sigui el soldat caigut, les persones refugiades o detingudes i sotmeses a tortures i a la vulneració dels seus drets humans. Aquesta legitimitat els ha permès desenvolupar i consolidar tot un seguit d'infraestructures museístiques i de senyalitzacions memorials amb una gran acceptació social. També veiem com d'altres fets, en canvi, estan tenint un protagonisme més tardà i de vegades encara controvertit. A saber, casos, com els maquis o els detinguts per activitats clandestines, on hi ha una centralitat evident del compromís polític i l'acció voluntària resistent dels seus protagonistes (Traverso, 2006) o quan directament es topa amb estructures de l'Estat encara molt refractaries a la possibilitat de revisar un passat vinculat a la dictadura franquista com el cas de la Via Laietana.

En el decàleg que hem proposat hem intentat respondre de forma oberta a aquestes i d'altres controvèrsies i ajudar a consolidar una xarxa d'espais de memòria que a més de dinamitzar turísticament el nostre territori, siguin pedagògicament útils per a conformar

Maquis als Pirineus durant l'Operación Reconquista de España a l'octubre de 1944.
Imatge de Depeche du Midi..

7.
**CONVERSES AMB
AGENTS CLAUS
DEL TURISME
MEMORIAL**

una ciutadania més crítica i compromesa, dins una societat més lliure i democràtica. Defensem amb prudència i críticament aquesta relació per tot allò que pot aportar. Com afirma contundentment **Carles Vallejo**,

El turisme de memòria és una eina important per fer pedagogia de la memòria. Visitar i experimentar els llocs és la millor manera de connectar amb el passat.

Posen de relleu les lluites polítiques i socials, tant si són d'èxit o fracàs, per construir societats més lliures i igualitàries.

Memòria i turisme són dues activitats humanes que han pres gran impuls en el segle XX occidental i que responen a necessitats aparegudes en el context dels processos de democratització de la societat i de les conquestes socials i polítiques de les classes populars. Per una banda, les d'oci i descans com a fruit de les lluites obreres pel temps lliure, la salut i els drets laborals en general. Per altra, aquelles que tenen a veure amb la construcció social d'una identitat col·lectiva que precisament s'enriqueix èticament amb el coneixement d'aquest passat. Posen de relleu les lluites polítiques i socials, tant si són d'èxit o fracàs, per construir societats més lliures i igualitàries. La complementarietat d'aquestes dues activitats humanes, com afirma **Mar Trallero**, esdevé una necessitat:

Incorporar al turisme una mirada des de la memòria no és només una idea interessant, sinó que també necessària. La transmissió de la memòria es pot fer des de diferents maneres, les quals poden i haurien de ser complementàries i diverses per a una millor comprensió i assimilació. Una d'aquestes és des dels diferents indrets on van succeir fets o es van desenvolupar vides dels i les protagonistes.

Però no podem obviar que ambdues realitats han patit com moltes d'altres expressions humanes sota el capitalisme els processos de mercantilització i les seves lògiques basades en la promoció d'estils de vida consumistes que han abastat a totes les esferes de la vida quotidiana. El turisme de memòria, també corre aquests riscos i ha de respondre a valors i models diferents sinó volem caure en les lògiques de banalització mercantil i instrumentalització partidista. Aquests perills mercantilistes poden dur com apunta **Isabel Alonso** a:

La banalització i l'equidistància que per a mi, són els riscos principals. I es poden córrer aquests riscos, si aquest tipus de turisme es converteix en un sistema de transmissió d'una memòria sense ànima i, el que és pitjor, en alguns casos, allunyada de la veritat històrica.

I en el mateix sentit replant el clau en **Carles Vallejo** afirma,

Els riscos es donen en l'espectacularització d'aquest passat, com succeeix en algunes de les recreacions de la batalla de l'Ebre on es prioritzen els aspectes

**7.
CONVERSES AMB
AGENTS CLAU
DEL TURISME
MEMORIAL**

superficials del que allà va passar (uniformes, material de guerra, accions bèl·liques, etc.), i es frivolitza amb situacions d'equidistància (els dos "bàndols" igualment culpables) i on es perd el sentit del què realment estava en joc en aquells moments històrics.

La funció pedagògica, divulgativa i de construcció d'un pensament crític és, per totes les nostres persones entrevistades, un element fonamental pels espais de memòria. Per les entitats memorialistes el caràcter didàctic i el rigor històric del lloc memorial és fonamental sobretot per la transmissió d'aquest coneixement als i les joves. Com explica **Domènec Martínez**,

Les polítiques de memòria han de garantir un coneixement sòlid, ben arrelat al territori, perdurable i transferible. Principalment per convertir-la en una activitat cultural atractiva, pedagògica, i útil per les noves generacions. Camins, senyalitzacions, formació, i trobades regulars per la recerca i per afegir noves informacions i testimonis a aquesta tasca divulgativa.

També com expressa **Raül González Devis**, la centralitat dels Drets Humans i el reconeixement i record de les víctimes com un element que no pot obviar un lloc de memòria,

En aquest sentit, prenent la defensa dels Drets Humans com a eix essencial, les víctimes han de situar-se en la centralitat. Sense el protagonisme de les víctimes i de les lluites emancipatòries que van protagonitzar, el relat històric queda coix i al marge de la identificació i sacseig emocional que proporcionen les històries concretes, en primera persona, amb noms i cognoms, dels seus protagonistes.

És per tot això que cal tenir molt presents les experiències concretes dels professionals del turisme que, com **Joan Coll**, treballen sobre el terreny i duent a terme una activitat econòmica que vol mantenir aquesta vocació pedagògica i de divulgació del passat. I on, com posarà de relleu, unes bones condicions de treball pels professionals del sector són fonamentals,

Després de 15 anys treballant el turisme de memòria als carrers de Barcelona, parlant sobre la Guerra Civil, i també sobre altres moviments polítics i populars dels segles XIX i XX, entenem el turisme de memòria com una oportunitat i un risc alhora. Una oportunitat de fer viure la història més propera en el temps en primera persona, d'impactar en el visitant de manera molt més efectiva que mitjançant qualsevol llibre, documental o obra de teatre pot fer. L'oportunitat d'articular un discurs a favor del reconeixement i de la pau (en el nostre cas) i fer-lo arribar a persones que ja tenen una certa idea sobre la temàtica tractada i alhora sobre persones que escullen l'activitat per la senzilla raó que és un turisme diferent, amb més contingut. Alhora, comporta un risc de banalització del passat (són mítics els *selfies* de *postureig*

**7.
CONVERSES AMB
AGENTS CLAUS
DEL TURISME
MEMORIAL**

penjats a les xarxes socials des de llocs memorials), un risc de parctematització de la història, dels fets, dels protagonistes. I evidentment, el risc intrínsec de qualsevol mala gestió turística (precarització del treball, massificació, desvirtuació). Aquests riscos s'incrementen com més subcontractacions es fan dins de la cadena laboral.

El que és inevitable, en tant que la memòria és un espai de disputa política i ideològica (Jelin i Vinyes, 2021) serà l'aparició de controvèrsies al voltant de llocs i activitats de record del passat sobretot quan es refereixen a fets dels que molts cops s'ha obviat els aspectes foscos. Com hem defensat al decàleg la difusió del passat no es pot convertir en un mer panegíric que amagui allò que no és agradable dins del relat. **Rosa Lluch** posa un exemple molt il·lustratiu quan explica,

Aquests darrers temps hi ha hagut certa polèmica pel passat esclavista de Catalunya o d'una part dels catalans. No podem negar que alguns van fer negocis i van obtenir riquesa de maneres que avui no ens sembla tolerable. Encara més recentment hi ha hagut crítiques a la celebració de Fires i llocs turístics d'indians o coses similars.

I finalment no podem obviar que aquest maridatge pugui generar dubtes i reticències des de posicions que donen la centralitat al compromís militant. No podem oblidar que els llocs de memòria són en molts casos producte d'una acció eminentment i significadament política i que per tant cal que tinguem en compte aquestes objeccions i incomoditats, com raona **Anna Pastor**,

Trobo què l'ús de la paraula turisme pot despertar un debat intern complex, atès que duu implícitament a la seva definició l'acció de recrear-se o d'entretenir-se. Al meu parer, resulta incòmode referir-se a la visita d'espais de memòria com una activitat turística, quan per a moltes de nosaltres forma part de la nostra militància. Visitar un espai de memòria, estigui o no senyalat a nivell patrimonial, esdevé un acte que contribueix a sostenir part dels fonaments de la nostra identitat. Aquí radica, en la meua opinió, el risc principal d'anomenar "turisme de memòria" a la visita conscient d'espais de memòria patrimonialitzats, en què aquest puguin ser, potencialment, banalitzats.

Cal estar molt amatents a aquestes raonades objeccions però des d'Alba Sud entenem i defensem el turisme de memòria com una proposta molt escaient dins del marc d'alternatives de lleure i descans que responguin a unes noves pràctiques turístiques emancipadores i d'un clar caràcter postcapitalista.

8.

CONCLUSIONS

El turisme de memòria ens proposa unes pràctiques d'oci i recreació que necessàriament s'han de desenvolupar en el marc de la polícrisi que vivim i de la transició social, ecològica i energètica que hem d'abordar amb urgència. És en aquest context on ens cal promoure alternatives d'oci de proximitat (Cañada i Izcarra, 2021) on el turisme memorial té un espai que pot ser significatiu i socialment valuós. Un oci i recreació emancipadors, compromesos amb el planeta i amb la seva gent. Un turisme, que se centri a promoure la salut, la cultura, el pensament crític i el compromís ètic amb el nostre passat recent. Que lluny dels paràmetres consumistes, que actualment dominen les seves expressions més corrents, enriqueixi i millori moralment a les persones i les faci més conscients dels límits del planeta i dels reptes de transformació social que compartim amb la resta de la humanitat.

Per avançar en aquest objectiu una potent xarxa pública de llocs de memòria, impulsada per les institucions i les entitats memorial, pot tenir un paper decisiu per a conquerir una societat més lliure i democràtica. Una societat on siguin possibles unes pràctiques turístiques alliberadores i no alienants i on, sens dubte, la memòria democràtica i un lleure vinculat a ella hi poden tenir un paper cabdal.

Amb aquesta guia volem encetar debats i reflexions útils tant pel moviment memorial i els historiadors i historiadores, com per les institucions i els diferents agents turístics locals. Unes reflexions que ens permetin orientar-nos millor per organitzar un temps de lleure i descans socialment transformador. Perquè esdevingui una pràctica èticament responsable i veritablement constructora d'unes comunitats més conscients i democràtiques. Esperem haver-ho aconseguit.

REFERÈNCIES

- Aguilar, Paloma i Payne, Leigh A. (2018). *El resurgir del pasado en España. Fosas de víctimas y confesiones de verdugos*. Madrid: Taurus.
- Cañada, Ernest, Izcarra, Carla i Valls, Raül (2023). [Turisme i memòries de la guerra d'Espanya. Una proposta d'Educació per a la Justícia Global](#). Alba Sud Editorial, Informes en Contrast, núm. 24.
- Cañada, Ernest i Izcarra, Carla (Eds.) (2021). *Turismos de proximidad. Un plural en disputa*. Barcelona: Icaria.
- Halbwachs, Maurice (2004). *La memoria colectiva*. Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza.
- Jelin, Elisabeth i Vinyes, Ricard (2021). *Cómo será el pasado. Una conversación sobre el giro memorial*. NED Ediciones.
- Lorenzo, César (2019). *Associació Catalana d'Expresos Polítics del franquisme. Solidaritat, Justícia, Memòria*. Generalitat de Catalunya.
- Memorial Democràtic (14 de novembre de 2017). [Xarxa d'Espais de Memòria](#). Generalitat de Catalunya.
- Nora, Pierre (2008). *Pierre Nora en les llocs de memòria*. Trilce.
- Traverso, Enzo (2006). *Els usos del passat. Història, memòria, política*. València: Universitat de València.
- Valls, Raül i Martínez-Gayo, Gema (13 de desembre de 2022). [Turisme i memòria. Idees i reflexions per avançar cap un turisme postcapitalista](#). Alba Sud.
- Vázquez Montalban, Manuel (2019). *La mirada inconformista. 40 años de periodismo, revuelta y placer*. Penguin Random.
- Vinyes, Ricard (2023). *Crítica de la razón compasiva. Reconstrucción, transmisión y poder en la memoria del pasado*. Barcelona: Icaria.

Una publicació de

ALBA SUD
investigació i comunicació per al desenvolupament

Amb el suport de

**memorial
democràtic**

ISBN: 978-84-09-57515-2

